

Gwara regionu

Autor: Justyna Garczyńska

Gwary Mazowska dalszego zachowują pod względem językowym stan starszy niż gwary Mazowska bliższego. Do dziś występuje tu dość powszechnie wiele archaicznych zjawisk fonetycznych, choć proces ich leksykalizacji postępuje pod wpływem języka ogólnego. Widoczne jest również cofanie się w kierunku na północ i wschód form starszych pod naporem nowszych, powstałych pod wpływem języka ogólnego. Wiele zjawisk językowych typowych dla Mazowska dalszego sięga dość daleko na północ i wschód w kierunku Warmii, Mazur, Suwalszczyzny i Podlasia, tworząc większy kompleks północno-wschodni.

Tab. 1. Cechy fonetyczne odróżniające Mazowsze dalsze od Mazowsza bliższego

Mazowsze bliższe Mazowsze dalsze występowanie a pochylonego brak a pochylonego szeroka wymowa nosówki przedniej ę > ą wąska wymowa nosówki przedniej ę > ein, in, yn asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich z elementem j asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich z elementem h'

Cechy charakterystyczne dla gwar Mazowska dalszego to: 1. {tt}149|Mazurzenie{/tt}, por. z Mazowsa {mmp3}S201.mp3{/mmp3}, tłuściejsy {mmp3}S202.mp3{/mmp3}, najlepsza {mmp3}S203.mp3{/mmp3}, łusykowano {mmp3}S204.mp3{/mmp3}, inacej {mmp3}S205.mp3{/mmp3}, zeby {mmp3}S206.mp3{/mmp3} = ‘z Mazowsza, tłuściejszy, najlepsza, uszykowana, inaczej, żeby’. Wyrazem unikania mazurzenia jest zastępowanie spółgłosek zamazurzonych miękkimi, czyli siakanie, por. ziaba, śnuruje, a także {tt}112|formy hiperpoprawne{/tt}, por. sojuszniczy {mmp3}S207.mp3{/mmp3} = ‘sojuszniczy’; 2. {tt}181|Fonetyka międzywyrazowa nieudźwiczniająca{/tt}, por. teras i {mmp3}S208.mp3{/mmp3}, dać mu {mmp3}S209.mp3{/mmp3}, przecies jak {mmp3}S210.mp3{/mmp3}, nicht nie znał {mmp3}S211.mp3{/mmp3}, fartusek jest {mmp3}S212.mp3{/mmp3}, mjót jus nie wyleciał {mmp3}S213.mp3{/mmp3} = ‘teraz i, dać mu, przecież jak, nikt nie znał, fartuszek jest, miód już nie wyleciał’; 3. Samogłoska a (< {tt}140|stpol. * {/tt}) wymawiana jak a, por. gospodarz {mmp3}S214.mp3{/mmp3}, gada; wyjątek stanowią okolice Broku, gdzie a pochylone utrzymuje się dość dobrze jako ao lub o, por. Mapa; {smoothgallery image=M21.jpg&title=Wymowa w okolicach Broku&caption=Wymowa w okolicach Broku}4. Samogłoska e (< {tt}141|stpol. * {/tt}) wymawiana najczęściej jak ei, ey, ye lub i, y, por. to zasklepjeniei {mmp3}S215.mp3{/mmp3}, brzyg, śnig, nie strzylaj {mmp3}S216.mp3{/mmp3}, tyż {mmp3}S217.mp3{/mmp3} = ‘zasklepienie, brzeg, śnieg, nie strzelaj, też’; wspólnie przeważają realizacje zgodne z normą ogólnopolską; 5. Samogłoska o (< {tt}142|stpol. *M{/tt}) wymawiana jak ou lub częściej ó, por. mouwji {mmp3}S218.mp3{/mmp3}, zrous {mmp3}S219.mp3{/mmp3} = ‘mówi, zrósł’, mój, podwórka, gnój; 6. Samogłoska nosowa ę realizowana w śródgłosie wyrazów najczęściej zgodnie z normą ogólnopolską, por. wziente {mmp3}S220.mp3{/mmp3}, przykrencona {mmp3}S221.mp3{/mmp3}, ciężkawo {mmp3}S222.mp3{/mmp3} = ‘wzięte, przykręcona, ciężkawo’, rzadziej z artykulacją podwyższoną jako in, yn, por. pińć {mmp3}S223.mp3{/mmp3}, i wyngla = ‘pięc, i węgla’; w wygłosie przede wszystkim spotyka się ę odnosowione, por. torbe {mmp3}S224.mp3{/mmp3}, te wojne {mmp3}S225.mp3{/mmp3}, chodze = ‘torbę, tę wojnę, chodzę’. Samogłoska nosowa ą realizowana często z podwyższeniem artykulacji, por. łuprzuł {mmp3}S226.mp3{/mmp3}, siengnuć, zwierzuntko {mmp3}S228.mp3{/mmp3} = ‘uprząż, sięgnąć, zwierzątko’; w wygłosie zauważalna jest skłonność do wymawiania -ą w postaci -o lub ze zwężeniem -u, por. zimo {mmp3}S229.mp3{/mmp3}, nie mówjo {mmp3}S230.mp3{/mmp3}, puscajo {mmp3}S231.mp3{/mmp3}, urosnu {mmp3}S232.mp3{/mmp3}, polsku {mmp3}S233.mp3{/mmp3}, renku {mmp3}S234.mp3{/mmp3}, to rencnu {mmp3}S235.mp3{/mmp3} = ‘zimą, nie mówią, puszczają, urosną, polską, ręką, tą ręczną’; ale występują również realizacje zgodne z normą języka ogólnopolskiego, gdzie -ą wymawiane jest w postaci sekwensu [oł], por. idoł, tańczoł = ‘idał, tańczą’. Obie samogłoski nosowe w pozycji przed spółgłoską zwartą są wymawiane zgodnie z ogólnopolską {tt}28|artykulacją asynchronicznie{/tt}, por. kreńci, wyciongneli = ‘kreści, wyciągnęli’. Przed spółgłoskami szczelinowymi samogłoski nosowe również wymawiane są asynchronicznie jako dwuelementowe zbitki głoskowe, w których pierwszym składnikiem jest samogłoska ustna o odpowiedniej barwie, drugim zaś spółgłoska ł lub j, por. obowjołskowo {mmp3}S306.mp3{/mmp3}, gołski, wolski, mołż, niescejście = ‘gąski, wąski, maż, nieszcześnie’. Przed l, ł obie nosówki ulegają denazalizacji i niekiedy podwyższeniu artykulacji, por. popchnęła {mmp3}S227.mp3{/mmp3}, popchnuł {mmp3}S236.mp3{/mmp3}, wzięło {mmp3}S237.mp3{/mmp3}, wyginuł {mmp3}S238.mp3{/mmp3} = ‘popchnęła, popchnął, wzięło, wyginał’.

Z pozostałych systemowych cech Mazowska dalszego z zakresu wokalizmu i konsonantyzmu można wymienić: 1. {tt}283|Rozszerzoną wymowę samogłoski e w grupie eN{/tt}, por. ślimakam

{mmp3}S239.mp3{/mmp3}, tiałam {mmp3}S240.mp3{/mmp3}, łoskaram {mmp3}S241.mp3{/mmp3}, wozam {mmp3}S242.mp3{/mmp3}, ze śniadaniam {mmp3}S243.mp3{/mmp3} = ‘ślimakiem, tyłem, oskarem, wozem, ze śniadaniem’ lub {tt}328|wymowę zwężoną do eyN, yN{/tt}, por. sierpeym, kombajnym, wozeym = ‘sierpem, kombajnem, wozem’; 2. Przechodzenie wygłosowego -ej w -ij/-yj lub -i/-y, por. dłużyj {mmp3}S244.mp3{/mmp3}, późni {mmp3}S245.mp3{/mmp3}, raczyj {mmp3}S246.mp3{/mmp3}, lepi {mmp3}S247.mp3{/mmp3}, wjencyj {mmp3}S248.mp3{/mmp3} = ‘dłużej, później, raczej, lepiej, więcej’; 3. Podwyższoną wymowę dawnego y, najlepiej zachowaną spośród starszych zjawisk systemowych, por. tile {mmp3}S249.mp3{/mmp3}, do pyiska {mmp3}S250.mp3{/mmp3}, tylko {mmp3}S251.mp3{/mmp3}, grike {mmp3}S252.mp3{/mmp3}, przised {mmp3}S253.mp3{/mmp3}, odrzinało sie {mmp3}S254.mp3{/mmp3} = ‘tyle, do pyska, tylko, grykę, przyszedł, odrzynało się’; 4. Łatwo po tej wymowie rozpoznać inteligenta pochodzącego z północnego Mazowsza. 4. {tt}190|Prejotację{/tt} samogłoski i, z możliwym równoczesnym {tt}214|obniżeniem artykulacji{/tt}, por. ji, jem, jinna, jenacy, jigły = ‘i, im, inna, inaczej, igły’; 5. {tt}191|Prelabializację{/tt} samogłoski o, rzadziej u, por. ta łoś {mmp3}S255.mp3{/mmp3}, łoskaram {mmp3}S241.mp3{/mmp3}, łobrok {mmp3}S256.mp3{/mmp3}, łojciec {mmp3}S257.mp3{/mmp3}, z łosiemnastego {mmp3}S258.mp3{/mmp3}, łuprzyż {mmp3}S226.mp3{/mmp3}, łubity {mmp3}S259.mp3{/mmp3} = ‘ta oś, oskarem, obrok, ojciec, z osiemnastego, uprzyż, ubity’; 7. Zwężenie artykulacji samogłoski o przed {tt}328|spółgłoskami nosowymi{/tt} do ouN, uN, por. bruny {mmp3}S260.mp3{/mmp3}, bruno {mmp3}S261.mp3{/mmp3}, konium {mmp3}S262.mp3{/mmp3}, zasklepjoune {mmp3}S263.mp3{/mmp3}, frunt {mmp3}S264.mp3{/mmp3} = ‘brony, broną, koniom, zasklepione, front’; 8. {tt}29|Asynchroniczną wymowę spółgłosek wargowych miękkich{/tt} typu pj, bj, fj, wj, mj lub pch', bh', fch', wh', mń, por. pjasta {mmp3}S265.mp3{/mmp3}, w Warszawje {mmp3}S266.mp3{/mmp3}, łapje {mmp3}S267.mp3{/mmp3}, owjes {mmp3}S268.mp3{/mmp3}, mjał {mmp3}S270.mp3{/mmp3}, ziemnia {mmp3}S271.mp3{/mmp3}, mnieli {mmp3}S272.mp3{/mmp3}, do mniodu {mmp3}S273.mp3{/mmp3} = ‘piasta, w Warszawie, łapie, owies, miał, ziemia, mieli, do miodu’; 9. {tt}29|Twardą wymowę spółgłoski wargowej w’{/tt} w grupach św’;, ćw’;-, dźw’;-, por. śfynie, śfyniaka, śwynki {mmp3}S283.mp3{/mmp3} = ‘świnie, świniaka; 10. {tt}29|Końcówkę N. lmn. rzeczowników -ami realizowaną jak -amy{/tt}, por. wołamy {mmp3}S274.mp3{/mmp3}, sochamy {mmp3}S275.mp3{/mmp3}, pługamy {mmp3}S276.mp3{/mmp3}, ciongnikamyi {mmp3}S277.mp3{/mmp3}, krowamyi {mmp3}S278.mp3{/mmp3} = ‘sierpami, kołkami, krowami, cepami, z rogami’ lub rzadziej -ani, por. wołani, sierpani = ‘wołami, sierpami’; 11. {tt}250|Twardą wymowę spółgłoski l’{/tt} w grupie li, por. klyny, palyć, z glynny = ‘kliny, palić, lis, z gliny’; 12. Przeważającą miękką wymowę {tt}263|spółgłosek tylnojęzykowych{/tt} k, g w grupach odpowiadających ogólnopolskiemu kie, gie, ki, gi, choć na całym obszarze Mazowsza dalszego trafia się wymowa twarda typu młoteckem {mmp3}S279.mp3{/mmp3}, take {mmp3}S280.mp3{/mmp3}, a pługam {mmp3}S281.mp3{/mmp3}, wysokie {mmp3}S284.mp3{/mmp3}, brukew {mmp3}S285.mp3{/mmp3} = ‘młoteczkim, takie, a pługiem, wysokie, brukiew’; Niekiedy słyszy się także miękką spółgłoskę ch przed i, e, por. chiba, łorzechi = ‘chyba, orzechy’; 13. Przechodzenie {tt}104|grupy kt{/tt} w cht, por. nichtórzy {mmp3}S286.mp3{/mmp3}, nicht {mmp3}S287.mp3{/mmp3} = ‘niektórzy, nikt’;

Archaiczne zjawiska fonetyczne znacznie lepiej zachowały się na Mazowszu dalszym w formach zleksykalizowanych, które często ograniczają się do kilku lub kilkunastu wyrazów. Formy te występują w mowie wszystkich pokoleń i mają wyraźne zasięgi geograficzne, różne dla poszczególnych wyrazów. Do takich archaizmów można zaliczyć: 1. Wymianę -ar- w -er-, por. terło {mmp3}S288.mp3{/mmp3}, nie przeterło {mmp3}S289.mp3{/mmp3}, poderty, tertak = ‘tarło, nie przetarło, podarty, tartak’; 2. Brak {tt}195|przegłosu{/tt} *□> a w niektórych wyrazach, por. wymietał, śniadanie, spowiedać, opowiedać = ‘wymiatał, śniadanie, spowiadać, opowiadać’; 3. {tt}197|Wymianę nagłosowej grupy ra- w re-{/tt} w niektórych wyrazach, por. redłom {mmp3}S290.mp3{/mmp3}, remię, redła {mmp3}S291.mp3{/mmp3}, redętko {mmp3}S308.mp3{/mmp3}, obredlić = ‘radłem, ramię, radła, radełko, obradlić’; 4. Wymianę nagłosowej grupy ja- w je-, por. jertzmo, jepko, jegoda, jertzębina, jeskółka = ‘jarzmo, jabłko, jagoda, jarzębina, jaskółka’; 5. Archaiczne formy z nagłosową grupą spółgłoskową śćk- w wyrazie szkło, por. śćkło. Na tym samym terenie częste formy z nagłosowym ćk-, por. ćkło; 6. Archaiczne formy z nagłosową grupą zrz- w wyrazach zrzebak, zrzzenica, zrzódło = ‘żrzebak, żrzzenica, źródło’;

Cechy fleksyjne charakteryzujące gwary Mazowsza dalszego to: 1. Występowanie w {tt}37|C. lpoj. rzeczowników{/tt} męskich i nijakich końcówki -owiu, najczęściej w postaci -oju, por. konioju {mmp3}S292.mp3{/mmp3}, gospodarzoju, synoju, wujkoju, zięcioju = ‘koniowi, gospodarzowi,

synowi, wujkowi, zięciowi’; 2. Występowanie w {tt}155|Msc. Ipoj. rzeczowników męskich{/tt} i nijakich zakończonych na sz, ż końcówki -e, por. na nozie, w kapelusie = ‘na nożu, w kapeluszu’; 3. Częstsze niż w języku ogólnopolskim użycie końcówki D. Imn. -ów w rzeczownikach wszystkich rodzajów, por. z nogów, z morwów, z działów, pniów {mmp3}S293.mp3{/mmp3} = ‘z nóg, z morw, z dział, pni’; 4. Utrzymywanie {tt}226|e ścieśnionego{/tt} w {tt}65|D. Ipoj. przymiotników, zaimków{/tt} i niektórych liczebników, por. samygo, każdygo, trzecigo {mmp3}S294.mp3{/mmp3}, od jednygo {mmp3}S295.mp3{/mmp3}, wrzosowygo {mmp3}S296.mp3{/mmp3} = ‘samego, każdego, trzeciego, od jednego, wrzosowego’. Analogicznie e ścieśnione zostało wprowadzone do formy tego, por. to jest z tygo = ‘to jest z tego’; 5. Szeroka realizacja końcówki N. i Msc. Ipoj. oraz C. i N. Im. -ym, -ymi {tt}174|przymiotników{/tt} i zaimków jako -em // eym oraz -emy // eymy, por. na tem {mmp3}S297.mp3{/mmp3}, takemy {mmp3}S298.mp3{/mmp3}, dobrem {mmp3}S299.mp3{/mmp3}, z niemi {mmp3}S300.mp3{/mmp3} = ‘na tym, takimi, dobrym, z nimi’; 6. Występowanie końcówki -em w {tt}90|1. os. Ipoj. czasu przeszłego{/tt} r. męskiego. Głoska ł często nie jest wymawiana po spółgłosce, por. przywjósem {mmp3}S301.mp3{/mmp3} = ‘przywiozłem’; 7. Występowanie w {tt}88|1. os. Imn. czasu teraźniejszego{/tt} końcówek -m, por. musim, sprzedajem = ‘musimy, sprzedajemy’ oraz -my, por. jeździmy, handlujemy. Rzadko spotyka się w omawianej funkcji dawną końcówkę {tt}147|liczby podwójnej{/tt} -wa, por. idziwa, robziwa = ‘idziemy, robimy’; 8. Występowanie w {tt}89|1 os. Imn. czasu przeszłego{/tt} końcówek: ogólnopolskiej -śmy, por. poszliśmy, uciekliśmy, mjeliśmy, archaicznej -m, por. gralim, ucieklim, tańcowałim, poszlim, latalim = ‘graliśmy, uciekliśmy, tańcowałiśmy, poszliśmy, lataliśmy’. Rzadko można spotkać końcówkę dawnej {tt}147|liczby podwójnej{/tt} -wa, por. byliźwa = ‘byliśmy’; 9. Występowanie końcówki -ta w {tt}92|2. os. Imn. czasu teraźniejszego{/tt}, przeszłego oraz trybu rozkazującego, por. niesieta, nieślišta = ‘niesiecie, nieśliście’ obok powszechnej ogólnopolskiej końcówki -cie, por. dajcie, weźcie; 10. Ustalenie się {tt}131|kategorii rodzaju męskoosobowego{/tt} w formie czasownika, por. te dobre chłopcy kosili = ‘ci dobrzy chłopcy kosili’, która w części Mazowsza dalszego upowszechniła się także w rodzaju niemęskoosobowym, por. baby poszli, cielęta biegali.

Poza tym w gwarach Mazowsza dalszego obserwuje się: 1. Powszechne występowanie {tt}245|sufiksu -ę{/tt} w nazwach młodych zwierząt, por. kocię, szczenię, prosię. W tej samej funkcji występują także sufiksy -ątko, por. cielątko oraz -ak, por. źrebak {mmp3}S302.mp3{/mmp3}, na dzieciaka {mmp3}S303.mp3{/mmp3}; 2. Zbliżenie artykulacyjne przyrostka {tt}30|bezokolicznika{/tt} -eć do -ić w typie siedzieć, leżyc poprzez podniesienie artykulacji samogłoski e do ei, por. przytrzyć {mmp3}S304.mp3{/mmp3}, zlecić, siedzieć, ściemnić, pomyślic = ‘przytrzeć, zlecić, siedzieć, ściemnić, pomyśleć’; 3. W północnej części Mazowsza dalszego występowanie tylko męskiej formy {tt}170|liczebnika dwa{/tt}, por. dwa godziny = ‘dwie godziny’. 4. Nieustalone używanie {tt}206|przyimków{/tt} bez i przez, por. bez dwadzieścia, bez pola = ‘przez dwadzieścia, przez pola’; 5. Stare uproszczone formy typu pódę, przydę, pódziesz, przydziesz, pódzie, przydzie; 6. {tt}137|Nieściągnięte{/tt} formy czasowników, por. postojałem {mmp3}S305.mp3{/mmp3}, dostojał {mmp3}S307.mp3{/mmp3}.

Słownictwo

- blat, blaty ‘płyta kuchenna’;
- brudal ‘brudas’;
- bździuch ‘purchawka’;
- fiukacz ‘gwizdek’;
- garbiel ‘garbus’;
- gnojówki ‘boczne deski w wozie do wywożenia gnoju’;
- iglica ‘gruba igła do cerowania’;
- jąkacz ‘jąkała’;
- jeglija ‘świerk’;
- kabłąk ‘pałąk kosy’;
- karakul ‘karaluch’;
- kluczką ‘drażek zawieszony u poprzecznej belki żurawia’;
- kociuba ‘kostur do podpierania się’;
- krzyklak ‘krzykacz’;
- kulas ‘pogrzebacz’;
- kur ‘kogut’;
- lalka ‘żrenica’;
- legat ‘człowiek leniwy’;
- łub, załubnik ‘twardy tył buta’;
- łyta ‘tydka’;

- mamle, memle ‘o człowieku jedzącym powoli, niedołąźnie’;
- mara ‘zmora’;
- masa ‘smar do wozu’;
- młócek ‘człowiek młócający cepem’;
- naślepniki ‘okulary dla konia’;
- niemak ‘człowiek niemy’;
- nikwiat ‘kaczeniec’;
- ośki ‘łapy, część kołowrotka’;
- pletniak ‘płat pleciony z chrustu’;
- podelga ‘poprzeczna beleczka leżąca na końcach przednich skrętów w wozie’;
- ryczan ‘kierownik w wozie’;
- skowroda ‘patelnia’;
- skrajka ‘przylepka’;
- soszka ‘radło’;
- sosznik ‘lemiesz pługa’;
- szczeble ‘żebra’;
- śmiga ‘dyszal w kieracie’;
- wiechcie ‘duże płaty śniegu’;
- wodze, wódzki ‘lejce’;
- zęby kątowe ‘zęby trzonowe’;
- zimnina ‘galaretka z nóżek’;